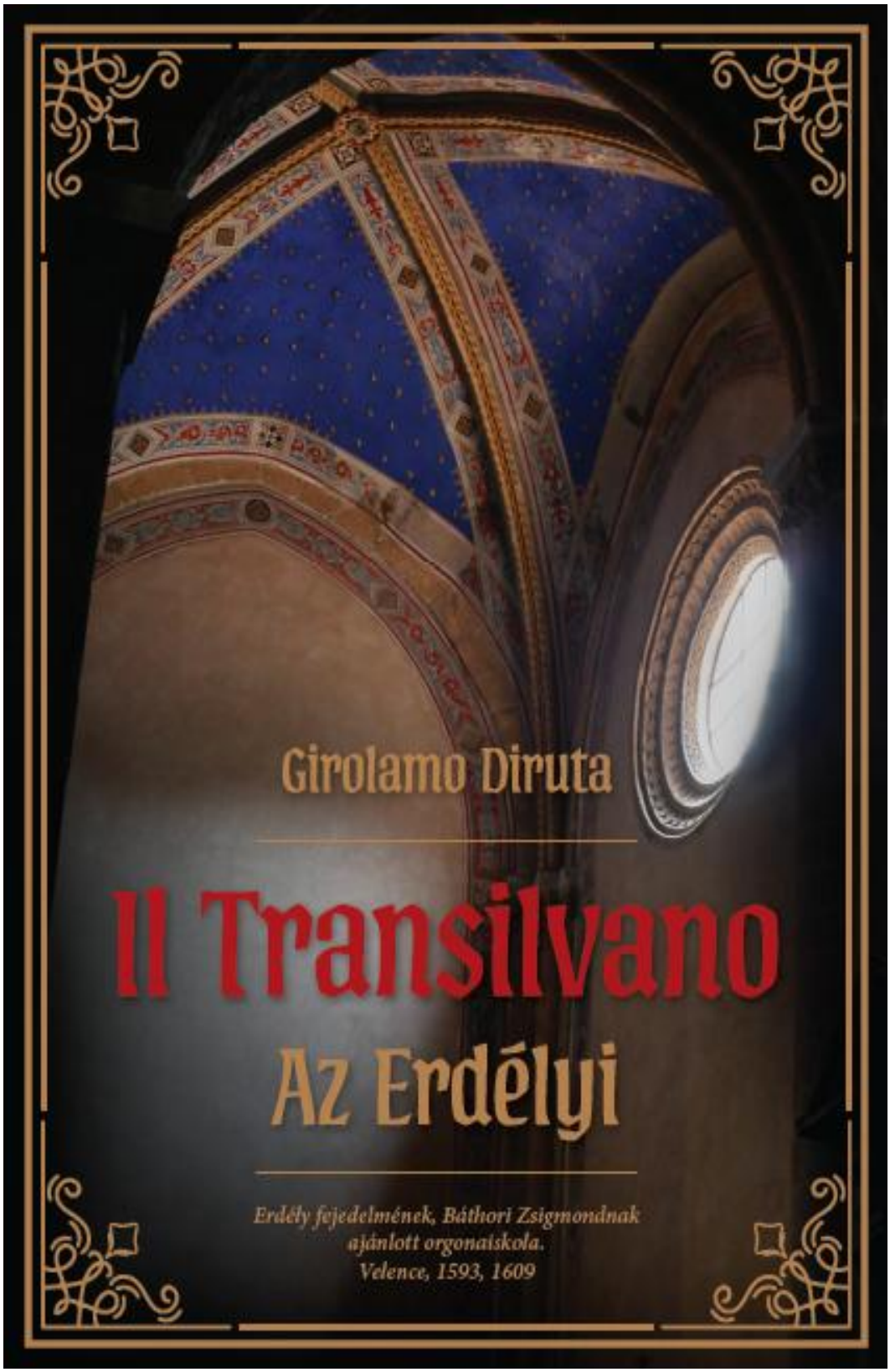
Girolamo Diruta
Il Transilvano
Az Erdélyi
Erdély fejedelmének, Báthori Zsigmondnak
ajánlott orgonaiskola.
Velence, 1593, 1609

Hazatért Erdélybe a velencei orgonaiskola

Girolamo Diruta: *Il Transilvano*

Végre! Néhány részletétől eltekintve magyarul eddig csupán olvashattunk róla, de immár teljes egészében kézbe is vehetjük: megjelent Girolamo Diruta *Il Transilvano* (Az Erdélyi) című kétkötetes értekezése, Bátori István Olaszországban élő orgonaművész fordításában, közreadásában és kísérőtanulmányaival (szerkesztő: Sófalvi Emese, Kolozsvári Operabarátok Köre, Kolozsvár, 2024). Az első itáliai billentyűsjáték- (szűkebben: orgona-) iskola két része Velencében látott napvilágot (1593, 1609) úgy, hogy az első rész ajánlása Erdély fejedelmének, Báthory Zsigmondnak – Diruta mecénásának – szól. A szakirodalom mára már egységes álláspontra jutott abban, hogy az *Il Transilvano* kötetcím a fejedelem személyére utal, a szövegben szereplő (Un) *Transilvano* pedig Jósika István erdélyi kancellárral azonosítható, akivel Velencében ismerkedett meg az olasz zeneszerző. Mindkét kötet további egykorú kiadást (az első: kiadásokat) ért meg, és ahogy Bátori István is kiemeli, a traktátus még sokáig meghatározó alapmű maradt az orgonisták számára, jó időn át nyújtva követendő mintát hasonló kiadványokhoz. A humanista eszmény jegyében párbeszédként megírt értekezés első fele az orgonajáték kellően művészi színvonalú elsajátításához szánt elméleti és gyakorlati útmutató, míg az újabb kötet már főként az intavoláció praxisába, valamint az ellenpontszerkesztés szabályaiba enged betekintést. Zenetörténeti nóvum, ahogyan a szerző következetes különbséget tesz orgona- és csembaló-játékmód – sőt: stílus – között; szintén az *Il Transilvano* újdonsága, hogy elsőként tárgyal specifikusan billentyűs ornamentikát.

A ferences szerzetes, orgonaművész-komponista és teoretikus Diruta (1546 körül – 1624/1625) Umbriában született. Az 1570-es években orgonajátékot tanult Claudio Merulónál, zeneelméletet Gioseffo Zarlinónál és ellenpontot Costanzo Portánál. A következő évtizedben előbb a gubbiói, majd 1589-től a chioggai dóm orgonistája volt; feltehetőleg a Velence szomszédságában fekvő városban készült el traktátusának első része. 1604-től ismét a gubbiói dóm orgonistája lett. (Diruta életút- és pályaadatait a legújabb itáliai kutatások tükrében közli Bátori.)

Az *Il Transilvano* két kötete számos kompozíciót tartalmaz szerzőjének és másoknak a tollából, így Diruta az első részben tizenhárom, didaktikus célú, nehézségi sorrendbe állított toccatát közöl, amelyek feltételezés szerint

kifejezetten az összeállítás számára készülhettek (Claudio Merulo, Andrea és Giovanni Gabrieli, Luzzasco Luzzaschi, Antonio Romanini, Paolo Quagliati, Vincenzo Bell'Haver, Gioseffo Guami és saját darabjai; Romanini Báthory Zsigmond gyulafehérvári udvarában szolgált). Jól érzékeltetheti az 1593. évi összeállítás „naprakészségét" annak ténye, hogy az első billentyűstoccatákat mindössze két esztendővel azelőtt tette közzé Sperindio Bertoldo. (Épp a szóban forgó toccaták kapcsán szűri le Barlay Ö. Szabolcs, fölbuzdulva Pernye András egy korábbi megjegyzésén: „A billentyűs hangszerek emancipációjának folyamatában az *Il Transilvanó*t központi hely illeti meg".) Diruta egész akkori értekezésével valójában mestere, Merulo újító szellemiségének szolgálatába szegődött, a törvényszerűen változó hangszerjáték-mechanika (a maihoz hasonló kéztartás, billentésmód kívánalma), azzal együtt a stiláris úttörés szószólójaként.

Az *Il Transilvano* II. része néhány, Diruta által készített intavoláció mellett (köztük Giovanni Gabrieli és Antonio Mortaro egy-egy canzonéjával) füzérszerűen tartalmaz tucatnyi ricercarét is (utóbbiak Luzzaschi, Giovanni Picchi, Adriano Banchieri, Gabriele Fattorini és Diruta szerzeményei). E sorozat az ellenpontszerkesztés szabályait hivatott szemléltetni (egy-egy ricercare a tizenkét modus mindegyikében, Diruta felkérésére megalkotva).

A zeneszerzéstan követése fölöttébb nehéz a mai olvasó számára, részint a megváltozott hangrendszer-elméleti gondolkodásunk miatt (hiszen már régóta nem a Guido-féle hexachord-elv szerint szolmizálunk). Bőséggel léteznek viszont „örökfriss" oldalak is Diruta értekezésében, így a moduskarakter-leírások ismerete döntő fontosságú a modalitás kései korszakának – egyáltalán: a többszólamú zene környező századainak – maradéktalan megértéséhez. Nem szólván a modusok és az orgonaregisztráció összefüggéseiről, amelyekre külön is kitér az olasz muzsikus, közléseivel nélkülözhetetlen tudnivalót adva tovább a korabeli repertoárt orgonán tolmácsolók számára (még akkor is, ha a leírtak sokban az ő személyes ideáljait tükrözik). Majd újabb perspektívák nyílnak meg e témában Bátori vonatkozó tanulmányszövege nyomán, benne Costanzo Antegnati saját regisztráció-ismertetésének (1608) párhuzamával.

A közreadott *Il Transilvano*-kötetet kiegészíti egyrészt a két egykori kiadványban szereplő kompozíciók modern átírású kottamelléklete (ezek szerencsére már eddig is hozzáférhetőek voltak az Editio Musica Budapest jóvoltából), másrészt ugyanazon műveknek a világhálóról lehívható – és mi sem természetesebb: Bátori István tolmácsolásában meghallgatható, a mantovai Basilica Palatina di Santa Barbara templom 1656-os Antegnati orgonáján készült – hangfelvétele is. (A könyv utal továbbá arra a fényképes, szintén a

világhálón elérhető dokumentációra, amely az olasz reneszánsz orgonákat és a Dirutához köthető helyszíneket mutatja be: www.batoriistvan.com .) Jórészt mintaszerűen alapos a kísérő tanulmányszöveg (hogy épp a magyar vonatkozásokat és esetleg a további témákat is miknek a nyomán lehetett volna még bővíteni, arról később szólok). Az áttekintés igen széles skáláját – Diruta munkásságától kezdve, a régi olasz orgonaépítésen át, a gyulafehérvári udvar zeneéletéig –, érzékelhetővé teszi a mellékelt tartalomjegyzék. Külön meglepetés, hogy Bátori még a régi magyar táncmuzsika és Itália témájában is tud új gondolatokkal szolgálni (ideértve a *Bátori tánc*ot és a *Padoana ditta La Ongará*t). Kiegészítésül írom le: már a XV. század végétől kezdődően rendelkezünk adatokkal a magyar tánc itáliai elterjedtségéről, lásd többek között Walter Salmen dolgozatát a *Zenetudományi Tanulmányok* 1957. évi kötetében („1490 táján Milánóban arról hallunk, hogy a magyar módra való tánc az ottani udvari szórakozások és a tánckultúra szerves tartozékának számít"; „ilyenről különben 1491-ből Ferrarából is van híradásunk").

Az *Il Transilvano* közreadója mindazonáltal nem csillapítja olvasóinak vélhető kíváncsiságát a személyét és a történelmi Bátori (Báthory) családot illető kapcsolatról – ami nem volna éppen mellékes tényező ott, ahol Báthory Zsigmond fejedelem az egyik „kulcsszereplő". De ez végül is magánügy. Ami ellenben nem magánügy, és az egyetlen lényegi kifogásom is a kézbe vehető végeredménnyel szemben (apróbb hibákat nem részletezek e helyütt): az általános kitekintés hiánya – nem csupán könyvészeti, de ugyanúgy tartalmi szempontból is – az *Il Transilvanó*val foglalkozó régebbi, magyar nyelvű/szerzőjű szakirodalmi munkákra, nem elfeledkezve a kapcsolódó hazai hangfelvételekről sem. Barlay Ö. Szabolcs könyvének (*Romon virág*) az államszocializmus idejére eső kiadástörténete szinte regénybe kívánkozna, és ugyanő további írásokat is szentelt ugyanennek a témának, részint Pernye Andrással közösen (lásd a *Magyar Zene* 1978–79. évi számait; Barlay korábban: *Magyar Könyvszemle*, 1975; Pernye korábban: *Előadóművészet és zenei köznyelv*, 1974). Előttük már Kropf Lajos (*Erdélyi Múzeum*, 1907), Haraszti Emil (1933, Párizs; 1943, Budapest), Falvy Zoltán (*Studia Musicologica*, 1969) és Zolnay László (*A magyar muzsika régi századaiból*, 1977) is írt Diruta értekezéséről; az erdélyi illetőségű Lakatos István ugyancsak közölt egy áttekintést (*Zenetörténeti írások*, 1971). Bárdos Kornél összegző sorait olvashatjuk a *Magyarország Zenetörténete* II. kötetében (1990), és vegyük ide Király Péter közleményét is (*Magyar Könyvszemle*, 2004; az olasz–magyar zenei kapcsolatok tárgyalásakor Bátori viszont hivatkozik a szerző korábbi

írásaira). Említsük meg Lehotka Gábor felvételeit (*Magyar udvarok zenéje*), valamint Zászkaliczky Tamás tematikus hanglemezét, majd közreműködését a *Zene a reneszánszkori Erdélyben* című albumon (mindhárom Hungaroton-kiadvány); utóbbi művész az *Il Transilvanó*ban föllelhető kompozíciók egyik közreadója is volt, Pernye András és Barlay Ö. Szabolcs társaságában (a már említett Editio Musica-kiadvány, 1981). Biztosra vehető, hogy akad, akiről magam is megfeledkeztem e felsoroláskor.

A traktátus lefordítása – melyhez eleve adott volt a régi olasz szöveg átültetésének összes problematikája, szakmai elvárásokkal megfűszerezve – már önmagában is hajmeresztő vállalkozásnak tűnhet, és csak örvendhetünk a bravúros megvalósuláson. Így is akad, ami külön magyarázatra szorul: ilyen a *sonatori da balli* kifejezés összetett jelentéstartalma, amiről több ízben olvashatunk, ugyanakkor a „megfigyelt ellenpont" (értelme szerint: szigorú ellenpont) meghatározás kapcsán is kívánatos lett volna legalább annak *contrapunto osservato* eredetijét szerepeltetni a jegyzetanyagban, némi kommentárral kiegészítve. S az elsőként Henricus Glareanus által leírt tizenkét modusnak a *Dodekachordon*ban is föllelhető, antikvitásra visszatekintő, ma is közhasználatú alternatív elnevezései szintúgy hiányoznak a (kísérő)szövegből.

Az *Il Transilvano* kolozsvári közreadása így is, mindenestül, heroikus erőfeszítések tiszteletreméltó gyümölcseként ragyog számunkra. Tartalmában, felépítésében és küllemében is épp olyan lett, amilyennek egy mai – jelentékeny nagyságrendű, hiánypótló – munkának lennie illik, s mindehhez lényegi módon járult hozzá az olvasó- és kiadványszerkesztő Sófalvi Emese zenetörténész is. *Az Erdélyi* tehát hazatérhetett végre Diruta hajdani, kedves fejedelmének udvarába – mint azt a fülszöveg is hirdeti. Kívánom: legyen ott minél több magyar muzsikus polcán! Közreadójának pedig azt, hogy legyen folytatás: leljen rá mihamarabb egy nem kisebb jelentőségű, hasonlóképpen föltárható zenetörténeti kincsre!

Sziklavári Károly

Girolamo Diruta

Il Transilvano

Az Erdélyi

Erdély fejedelmének,
Báthori Zsigmondnak ajánlott orgonaiskola
Velence, 1593, 1609

KOLOZSVÁRI OPERABARÁTOK KÖRE
KOLOZSVÁR, 2024

A kiadvány megjelenését
Kolozsvár Polgármesteri Hivatala
és a Helyi Tanács támogatta.

Proiect realizat cu sprijinul Primăriei
și al Consiliului Local Cluj-Napoca

Főtámogató / Finanțator

PRIMĂRIA ȘI CONSILIUL LOCAL
CLUJ-NAPOCA

VISIT CLUJ
The Heart of Transylvania

Fordító, közreadó és a kísérő tanulmányok szerzője: Bátori István
Felelős kiadó / Editor responsabil: Szép Gyula
Szerkesztő / Redactor: Sófalvi Emese
Borítókép: Bátori István, Orvieto (Olaszország), 2021

ASOCIAȚIA AMICII
OPEREI MAGHIARE
DIN CLUJ

KOLOZSVÁRI
OPERABARÁTOK
KÖRE

ISBN 978-973-0-40773-0.

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Dávid Zoltán

Tartalom

Bevezető 7

Az *Il Transilvano* magyar fordításáról 8

Girolamo Diruta: *Az Erdélyi. Dialógus az orgona- és csembalójáték igaz módjáról* 11

Első kötet (1593) 11

Második kötet (1609) 45

I. könyv 45

II. könyv 74

III. könyv 102

IV. könyv 117

Girolamo Diruta értekezése és korának billentyűs játékmódja 155

Girolamo Diruta életpályája 155

Girolamo Diruta személyének azonosítása 155

Diruta mester életútja, karrierje 157

Velencei és gubbiói tartózkodás, az első nyomtatásban megjelent mű 158

Diruta levele 160

Diruta zenei pályafutása utáni évei 161

Az *Il Transilvano* jelentősége a korabeli didaktikus művek között. Kortársak hivatkozásai Dirutára és értekezésére 162

A dialógus forma 162

Diruta stílusa 163

Affektus és modalitás, a zene hatása az emberre 164

Az *Il Transilvano* előfutárai 165

Ujjrendek, billentés, előadásmód 166

Díszítések, diminúciók előadása 170

A nagy zenei fordulópont küszöbén: a számozott basszus kora 172

Diruta műveinek plagizálása 173

Diruta, kapocs a múlt mesterei és a jövő generáció között 174

Diruta művének elterjedése külföldön 175

Az *Il Transilvano* utolsó krónikásai 176

A szolmizáció, mint kulcs az *Il Transilvano* megértéséhez és szerepe a reneszánsz didaktikában 177

A mutációk 178

A szolmizáció gyakorlata Diruta korában 180

A zenei kéz és a mutációs szolmizáció korlátai 181

Zenei kriptogram a szolmizáción keresztül 181
A XVI. századi velencei zenei ízlés fejlődése a reneszánsz kor végéig. Az *Il Transilvano* két részében szereplő zeneszerzők bemutatása 182
Diruta és köre 184
Az *Il Transilvano* (1593, 1609) két részében szereplő zeneszerzők és műveik jegyzéke 185
Claudio Merulo da Correggio, Diruta mestere 190
Merulo szerepe az orgonajáték forradalmasításában és hatása az *Il Transilvanó*ban 190
Claudio Merulo (fennmaradt) billentyűs kiadványai 195
Orgonaépítészet Olaszországban 1500–1600 között 196
A bresciai Antegnati orgonaépítő dinasztia és más, az *Il Transilvanó*hoz kötődő mesterek munkássága 196
„Az orgonák klaviatúrái különféle módon kezdődhetnek” 199
A hangolás kérdése 200
A klasszikus itáliai orgonaépítés képviselője, az Antegnati dinasztia 202
Külföldi orgonaépítő mesterek itáliai munkássága 204
Flamand orgonaépítők olasz követői 208
A reneszánsz kori olasz orgonaregisztráció gyakorlata az *Il Transilvano* alapján, és annak összehasonlítása két kortárs leírással 210
Diruta regisztrációi 210
Antegnati módszere 212
Erdély és Olaszország zenei kapcsolata a reneszánsz korban 217
Zenei élet Báthori Zsigmond udvarában 217
A magyar tánc avagy *ongaresca* és *ballo ongaro* műfaj feltűnése Olaszországban 219
Liturgikus zenei gyakorlat a reneszánsz kor csúcspontján. A kor orgonistája kötelezettségeinek bemutatása az *Il Transilvano* második részének negyedik könyve alapján 223
A liturgikus orgonajáték – az *alternatim* mise 225
Az *Il Transilvano* második kötetének liturgikus művei 227
Orgonapróbák a XVI. században, Észak-Olaszországban 228
Válogatott könyvészet 232
Girolamo Diruta: *The Transylvanian*. An organ treatise at the turn of the 16th and 17th century 235
Girolamo Diruta: *Transilvanul*. Un tratat de orgă de la sfârşitul al secolului XVI–începutul secolului al XVII 236
Il Transilvano. Kottamelléklet

Girolamo Diruta: *Az Erdélyi. Dialógus az orgona- és csembalójáték igaz módjáról*

Első kötet (1593)

AZ

ERDÉLYI

DIALÓGUS

AZ ORGONA ÉS CSEMBALÓJÁTÉK IGAZ MÓDJÁRÓL

TISZTELENDŐ GIROLAMO DIRUTA ATYA

PERUGIAI

Szent Ferenc Konventuális Kisebb Testvérek Rendje

A CHIOGGIAI DÓM ORGONISTÁJA

Melyben könnyedén és gyorsan megtanulható a szólamok helye a klaviatúrán, mely kéztartással játszandók a diminúciók, valamint az intavoláció tudománya. Az intelmek igazságának és szükségességének zálogaként a könyv végén különböző kiváló orgonisták toccatáival kiegészítve.

Újonnan kiadott mű, különösen szükséges és hasznos az orgonistáknak

ERDÉLY Legfelségesebb Fejedelmének[1]

Privilégiummal védve

Velencében, Giacomo Vincenti [nyomdájában], M. D. XCIII.

[1] Ez a sor csak az 1597-es és 1625-ös kiadásban szerepel.

ERDÉLY LEGFELSÉGESEBB FEJEDELMÉNEK,[2] BÁTHORI ZSIGMOND ÚRNAK

Amikor arra a gondolatra jutottam (Nagyságos Fejedelem), hogy a tanulni vágyók általános javára e jelen művet megírom, egyidőben elhatároztam azt is, hogy azt Őfelségének, annak a vidéknek az arra érdemes Fenséges Fejedelmének fogom ajándékozni és ajánlani, melynek nevét e könyv címe viseli. Nagyrabecsült lelkének ritka adottságai és egyedülálló műveltsége kötelez erre, ki ünnepelt a fejedelmek, virtuózok és különösképpen a zene azon művelői között, akik jelentős utat megtéve, Itáliát és lakóhelyüket hátrahagyva, a hosszú úttól nem félve, személyesen jelentek meg Őfelsége színe előtt, és a fejedelmi Felség nagy kegyében megelégedve, határtalan örömben élnek udvarában. Az ő védelmét élvezve szüntelen ünneplik és magasztalják szabadelvű és fenséges lelkét, mely hasonlatos nagybátyja, Báthori István királyi őfelsége személyéhez, akinek ismert hadjárataira hívó katolikus felkiáltása örökké visszhangzik az egész Univerzum végtelen emlékezetében. Ezen elemi és pompás érdemei utat engedtek neki az igen tágas Lengyel Királyság elnyerésére, ahol a korona szolgálatában élt. Továbbá Nagyságod az ő örököse lévén mindig dicsőséges lesz, tettei és erényei a királyéhoz hasonlatosak. Ne vesd meg szerény szolgálatomat, és ne utasítsd vissza azt a tiszteletteljes szeretetet, mellyel a művemet ajánlom, mindig imára készen a mi Urunkhoz, hogy Felségedet még sokáig dicsőségében megtartsa.

Velence, 1593. április 10-én

Kegyelmes Őfelsége alázatos szolgája és prédikátora[3]

Girolamo Diruta testvér

***

[2] Báthori Zsigmond címzése „serenissimo", azaz „legfelségesebb", melynek adományozásával II. Rudolf Német-Római császár és magyar király a szuverén Erdélyország teljhatalmú uralkodójának ismerte el őt.

[3] Az „orare" ige egy másik jelentése az imádkozni, ami az „oratore" esetében jelölhet egy személyt, aki imádkozik valakiért (oratórium = imahely). Diruta kapcsán, ferences szerzetes lévén, feltehetőleg e második lehetőség kerül szóba, amit azonban egy magyar szó sem fejez ki tökéletesen.